

M-195487

DATA ENTERED

اردو

قصیدہ کانتہذیبی و فنی

مطالعہ

تحقیقی مقالہ برائے پی ایچ ڈی

1988
W. H. M. J.
P. 623

مقالہ نگار

سعادت سعید

زیر نگرانی

ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا

ابتدائیہ

اردو مقیدہ پر تحقیق اور ادب کا میری دیرینہ تمنا کی جزوی تکمیل ہے۔

ہمارے ان ایسے مقیدہ نگار شجر کی تعداد کچھ کم نہیں ہے کہ جن کے لکھے ہوئے مضامین پر (مقیدہ نگار) پی ایچ ڈی کی سطح کے متعدد تحقیقی مقالے لکھے جاسکتے ہیں۔ اس لئے اس اعتراف کے ساتھ کہ یہ دریا ایک کوزے میں بند نہیں ہو سکتا یہ مقالہ پیش خدمت ہے۔

اردو مقیدہ کی تشابہ کا تنوع اگر بیز کی پہلو داریاں، مدح کی گل کاریاں، (باوجود یکسانیت) حسن طلب اور دعا کے زادیے اتنے پھیلاؤ کے حامل ہیں کہ ان پر ہزاروں صفحات رقم کیے جانے کے باوجود بھی پل من مزید کی صدا آتی رہے گی۔

میں نے اپنے مقالے میں اس امر کے اظہار کی کوشش کی ہے کہ یہ صرف ایران اور ہندوستان میں مسلم تہذیب و ثقافت کی شان و شوکت، بلند آہنگی اور باریک بینی کا شہری مظہر ہے۔ عجمی مقیدہ سے لے کر قدیم دکنی اور شمالی ہند کے اردو مقیدہ تک اور پھر ایٹھارویں صدی کے مقیدہ سے لے کر

انیسویں اور بیسویں صدی کے مقیدہ تک اسباب اور مضامین کا ارتقاع دیدنی ہے۔ یہ اردو اور فارسی کی کسی اور صنف کے حصے میں نہیں آیا۔ مقالے کا تحقیقی مواد جمع کرنے کے لئے میں نے کراچی، مدنی، لکھنؤ، علی گڑھ اور بمبئی کے سفر بھی کیے۔ اپنے موضوع پر اظہار خیال کے دو طریق کار تھے۔ ایک یہ کہ اردو شاعری کے

مختلف دبستانوں (دکنی، دہلوی، لکھنوی اور جدید) کے حوالے سے مقیدہ کی مجموعی تہذیبی اور مننی صورت حال کا مطالعہ کیا جائے اور دوسرا یہ کہ محروف اور کسی نہ کسی حوالے سے اہم مقیدہ نگار شراک انفرادی تخلیقات میں تہذیبی و مننی عناصر کی نشاندہی ہو، استاد محترم جناب ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا کی رہنمائی میں، میں نے دوسرے طریق کار کو اپنایا۔ مقصود اس کا صرف اور صرف یہ تھا کہ اردو مقیدہ کا مٹھوس اور سائنسی مطالعہ ممکن ہو۔

اس مٹھوس اور سائنسی مطالعہ میں بہت سی دشمنیاں بھی تھیں۔ ایک وقت تو یہ تھی کہ پونے بارہ سو کے قریب مذہبی اور بغیر مذہبی اردو مقیدہ نگاروں کو (یہ تعداد میری محدود تحقیق کے نتیجے میں سامنے آئی ہے) اگر مقیدہ نگاروں کا تفصیلی تذکرہ مرتب ہو اور مزید مقیدہ نگار تلاش کیے جائیں تو یقین ہے اس تعداد میں آن گنت اور نئے ناموں کا اضافہ بھی ہو سکے گا) ایک مقالے میں کیے سیمٹھا جائے۔ اس کے لئے طے یہ ہوا۔ چند اہم مقیدہ نگاروں کا تفصیلی مطالعہ کیا جائے اور باقی مقیدہ نگاروں کے حوالے ضمیمہ میں دے دیئے جائیں اور تقابلی مقیدہ نگاروں کا ایک اشاریہ مرتب کر دیا جائے جو مقالے کی فہرست کے ساتھ ملحق ہو۔ اگر مجھے اپنے مقصد میں کسی حد تک کامیابی ہوئی ہے تو اس کا سہرا ڈاکٹر خواجہ محمد زکریا کے سر ہے کہ جن کی شفیقانہ رہنمائی نے میری مشغلات کو آسان کیا

سجادت سجد

۱۹۱۴ء

انتساب

اپنے والد ڈاکٹر الف۔۔ نسیم کرنا
جن کی تحقیقی اور ادبی لہیرت
میرے لئے مشعلِ راہ ہے

تمہیدی مباحث

۲	قدیم ادوار میں مدح — اجمالی جائزہ
۱۲	مدح کے چند محرکات
۱۷	قصیدہ اور تہذیب
۲۷	مطلب پرستی، مبالغہ آرائی اور قصیدہ

باب اول

صنفِ قصیدہ — فن و اظہار

۲۹	لفظی و اصطلاحی معانی	فصل اول:
۴۱	قصیدہ کے اجزاء	فصل دوم:
۴۱	تشبیہ	
۴۹	تکریر	
۵۲	مدح	
۵۵	حسنِ طلب، دعا	
۵۷	چند مزید معروضات	فصل سوم:
۵۸	قصیدہ میں نام اور عنوان	
۵۹	قصیدہ کی قسمیں	
۶۲	چند اظہاری متعلقات	
۶۷	عیوبِ قصیدہ	
۷۹	قصیدہ اور دیگر اصناف	فصل چہارم:
	قصائد اور متعلقہ تہذیبی ماحول	فصل پنجم
۸۴	قصیدہ اور شاعر کی نفسیات	
۹۰	قصیدہ اور ماحول	
۹۴	قصیدہ اور دربار	

باب دوم :

عربی فارسی قصیدہ

۱۰۳

۱۰۴

۱۰۷

۱۰۷

۱۱۴

۱۱۷

۱۲۰

عربی قصیدہ — پس منظر

عربی قصیدہ کے ادوار

دورِ جاہلی

آغازِ اسلام کا دور

عہدِ بنو امیہ

عباسی دور

فارسی قصیدہ — ایرانی اور ہندوستانی

۱۲۴

پس منظر

۱۳۰

عربی قصائد کے فارسی قصائد پر اثرات

۱۳۳

فارسی قصیدہ — اوائل دور

۱۳۶

سامانی دور

غزنوی دور

۱۴۰

سلجوقی دور

۱۴۴

مغلیہ عہد سے قبل فارسی قصیدہ

۱۵۲

فارسی قصیدہ کا مغلیہ دور

باب سوم :

اردو قصیدہ — آغاز سے ۱۹۰۷ء تک

۱۴۱

ابتدائیہ

فصل اول

۱۴۱

فارسی قصیدہ — بطور ماڈل

اردو قصیدہ کی چند ابتدائی صورتیں

۱۴۴

جنوبی ہند کا ادبی و ثقافتی پس منظر

فصل دوم :

۱۴۴

دکن

۱۴۷

گجرات

۱۷۰

دکن کا سیاسی اور تہذیبی منظر نامہ

۱۷۱	بہمنی دور	
۱۷۷	عادل شاہی دور	
	جنوبی ہند میں اردو قصیدہ، اجمالی منظر	فصل سوم :
۱۷۸	بہمنی دور — مرحیہ رجحان	
۱۸۱	قطب شاہی دور	
۱۸۴	عادل شاہی دور کا قصیدہ	
۱۹۰	قطب شاہی دور میں قصیدہ	
۱۹۳	گجرات میں مرحلی روایت	
	چند خصوصی مطالعے	فصل چہارم :
۱۹۴	مشتاق	
۱۹۸	لطفی	
۱۹۹	محمد قلی قطب شاہ	
۲۰۴	غوامی	
۲۰۹	علی عادل شاہ شاہی	
۲۱۴	نصرتی	
۲۲۱	میراں ہاشمی	
۲۲۴	ولی	
۲۲۹	جنوبی ہند میں اردو قصیدہ — اجمالی جائزہ	

باب چہارم : اردو قصیدہ اشعار ہویں صدی میں

۲۳۴	سیاسی، تہذیبی اور ادبی منظر نامہ	فصل اول
۲۳۴	دہلی	
۲۳۷	اودھ	
۲۳۹	حیدرآباد	
۲۴۰	فرخ آباد، بنگال، مرشد آباد، ٹانڈہ، سندھ	
۲۴۰	انگریزی اقتدار	

۲۴۳

تہذیبی اوردادی منظر نامہ
خصوصی مطالعے

فصل سوم :

۲۵۴

شائر ناجی

۲۵۷

عبدالحمیدی تاباں

۲۵۸

سراج اورنگ آبادی

۲۵۹

درگاہ قلی خاں درگاہ

۲۶۰

اشرف علی فغاں

۲۶۲

عوض علی مدعا

۲۶۳

ظہور الدین شاہ حاتم

۲۶۵

مرزا رفیع سودا

۲۸۵

میر حسن

۲۸۸

جعفر علی حسرت

۲۹۲

بقاء اللہ بقاء

۲۹۴

غلام حسین افسق

۲۹۹

قیام الدین قائم

۳۰۵

احسن الدین خاں بیاں

۳۰۶

میر محسن تجلی

۳۱۱

محمد روشن جوشن

۳۱۴

لچھی نرائن شفیق

۳۱۶

قلندر بخش جرات

۳۲۱

میر تقی میر

۳۲۸

ضمیمہ — باب چہارم

باب پنجم :

انیسویں صدی کے نصف اول میں اردو قصیدہ

۳۳۷

فصل اول : سیاسی منظر نامہ

دور زوال کے لکھنوی اور دہلوی دربار

۳۴۳	تہذیبی جہت
۳۴۷	ادب جہت
۳۵۱	خصوصی مطالعے
۳۵۱	جسونت سنگھ پروانہ
۳۵۵	انشاء اللہ خاں انشاء
۳۶۱	غلام ہمدانی مصحفی
۳۶۹	غلام علی راسخ
۳۷۰	نظیر آبر آبادی
۳۷۱	سعادت یار خاں رنگین
۳۷۴	محمد تقی ہوس
۳۷۶	شاہ نصیر
۳۷۸	کرامت علی شہپیری
۳۷۹	نظام الدین ممنون
۳۸۲	کنور سین مضطر
۳۸۳	فقیر محمد گویا
۳۸۴	مومن خاں مومن
۳۸۸	ابراہیم ذوق
۳۹۷	امان علی سحر
۳۹۹	رائے گلاب چند ہمدانی
۴۰۰	غلام محمد خبیر
۴۰۱	ہمدی علی ذکی
۴۰۴	اسد اللہ خاں غالب

باب ششم :
اردو قصیدہ ۱۸۵۷ء سے ۱۹۰۰ء تک

۴۱۰	سیاسی و تہذیبی ماحول	: فصل اول
	خصوصی مطالعے	: فصل دوم
۴۱۵	اشرف علی	
۴۱۷	نظام شاہ نظام رامپوری	
۴۱۹	حکیم آغا جان عینش	
۴۲۳	غلام امام شہید	
۴۲۴	غلام مولیٰ قلق	
۴۲۵	خواجہ ارشد علی قلق	
۴۲۶	قربان علی سالک	
۴۲۷	منیر شلوہ آبادی	
۴۳۵	مظفر علی اسیر	
۴۴۰	غلام حسین قدر بلگرامی	
۴۴۲	بال ملند صبر	
۴۴۳	نیاز احمد ہوش بریلوی	
۴۴۴	بہاری لعل راضی	
۴۴۵	محمد حسین تنہا	
۴۴۷	محمد جان شناد	
۴۴۸	ظہیر احسن شوق	
۴۴۹	امیر مینائی	
۴۵۵	عبدالاحد شمشار	
۴۵۷	ضمیمہ — باب پنجم اور ششم	

باب ہفتم : **عہد جدید میں اردو قصیدہ** ✓

۴۷۴	اہم قصائد نگار	: فصل اول
۴۷۷	محسن کاکوروی	

۴۸۱	داغ دپلوی
۴۸۴	ضامن علی جلال
۴۹۰	کاظم حسین شیفته
۴۹۲	محمد کاظم حبیب آنتوری
۴۹۳	مولانا محمد حسین آزاد
۴۹۵	سرور جہاں آبادی
۴۹۶	عبدالغفور ضرغام
۴۹۷	ظہیر الدین ظہیر
۵۰۰	امیر اللہ تعلیم
۵۰۳	عبدالحمید خور
۵۰۴	شیلہ نعمانی
۵۰۷	حکیم عبدالہادی وفا
۵۰۹	منور خان گوہر
۵۱۰	الطاف حسین حالی
۵۱۶	عبدالعلیم آسی
۵۱۷	محمد اسماعیل میرٹھی
۵۲۳	آبر الہ آبادی
۵۲۴	احمد رضا بریلوی
۵۲۶	آغا جان احسن
۵۲۷	شیر خان چابک سوار
۵۲۸	صفدر علی صفدر
۵۳۳	قادر بادشاہ
۵۳۴	ابوشرف مجددی
۵۳۵	کاظم حسین محشر
۵۳۶	سورج نرائن مہر

۵۳۷	علی حیدر نظم
۵۴۱	ریاض خیر آبادی
۵۴۳	عزیز لکھنوی
۵۵۰	عزیز صفی پوری
۵۵۱	عبد الرحمن شاطر
۵۵۲	علامہ محمد اقبال
۵۵۷	محمد مادی، مادی
۵۵۸	گوری پریشان بہدم
۵۶۰	محمد احمد بے خود
۵۶۲	اقبال سہیل
۵۶۳	جلیل مانتلی پوری
۵۶۴	نظام الدین نظامی
۵۶۸	علی نقی صفی
۵۷۰	وحید الدین احمد بے خود
۵۷۱	محبشوق حسین اطہر
۵۷۲	مولانا ظفر علی خاں
۵۷۳ و	تمنا مادی
۵۷۴	سرفراز احمد سہیل
۵۷۵ (۱)	تجمل حسین نجم آفندی
۵۷۹	ضمیمہ - چند اور قصائد نگار
۶۰۴	اختتامیہ
۶۰۷	کتابیات
	کتابیات II

اشعار و پند تصیّد نگاران عربی فارسی دارد و

عربی قبیلہ نگار کہ جن کا تذکرہ مقالہ مذکور میں ہے۔ نام کے سامنے صفحہ نمبر درج ہے

ابن التعدادی، صفحہ ۱۲۱	اخطل، صفحہ ۱۱۸	زہیر، صفحہ ۱۲۱	حفصہ بن غفاریہ، ۱۱۵
ابن الحباریہ، ۱۲۱	اسود بن یعفر، ۱۱۲	زہیر بن ابی سلمیٰ، ۱۱۵	خزرجی، ۱۱۸
ابن الخلدی، ۱۲۱	اضیط بن قریح السعدی، ۱۱۲	سناہ الملک، ۱۲۱	کعب بن زہیر، ۱۱۵
ابن الحمید، ۱۲۱	امش بن مہیون، ۱۱۱	شناطیس، ۱۲۲	لبید بن ربیعہ، ۱۱۵
ابن المحسن، ۱۲۱	افوہ الاودی، ۱۱۲	شریف رضی، ۱۲۱	لسان الدین بن الخطیب، ۱۳۲
ابن الہباریہ، ۱۲۳	الفید ابن فاکک، ۱۲۲	شغفری، ۱۱۱	لفیط بن حصہ الدیاری،
ابن امیر الطرابلسی، ۱۲۱	امراء القیس، ۱۰۸	صراصری، ۱۲۱	مہا خزرجی، ۱۲۱
ابن خفاجہ، ۱۲۲	امینہ بن ابی اہلنت، ۱۱۱	صلاح الدین، الابیوردی، ۱۲۱	مقبنی، ۱۲۱
ابن روحی، ۱۲۳	بحتری، ۱۲۱	صفی الدین جلی، ۱۲۲	محبج المشقی، ۱۱۵
ابن زیدون، ۱۲۲	بدیع الزمان، عمیدانی، ۱۲۱	طرفہ بن عبد، ۱۰۹	محمد بن احمد الروقی، ۱۲۲
ابن سان الخفاجی، ۱۲۱	بشار بن برد، ۱۲۱	طراح بن حکیم، ۱۱۹	مروان بن ابی حفصہ، ۱۲۱
ابن عبداللہ، ۱۲۲	بشر بن الخازم، ۱۱۱	ظفرانی، ۱۲۱	مسلم بن ولید، ۱۲۱
ابن عبد ربیع، ۱۲۲	بو صیرری، ۱۲۲	طفیل الخنوی، ۱۱۲	وطیح بن ایسک، ۱۲۱
ابن قلاقیس، ۱۲۱	تاریط شہر، ۱۱۲	طنطرائی، ۱۲۱	مصتمد، ۱۲۲
ابن یحییٰ، ۱۲۲	تلحفری، ۱۲۱	عائشہ باعوشیہ، ۱۲۲	معن بن اوس، ۱۱۸
ابو اسحق الغزالی، ۱۲۱	جا حظ، ۱۲۱	عباس بن احنف، ۱۲۱	مہربیل، ۱۱۳
ابو اسود الدؤل، ۱۱۵	جریر، ۱۱۹	عبد اللہ بن رواحہ، ۱۱۵	نجم الدین الحصرقی، ۱۲۱
ابو اعلانی، ۱۲۱	جمال الدین بن مطروح، ۱۲۱	عبد اللہ بن شرف الدین، ۱۲۲	عمر بن تولب، ۱۱۱
ابو امحالی، ۱۲۱	حاتم الطائی، ۱۱۲	عبد اللہ بن قیس الرقیہ، ۱۱۵	وراق، ۱۲۲
ابو تمناک، ۱۲۳	حارث بن حلتہ، ۱۱۱	عبدة بن الطیب، ۱۱۵	ولادة، ۱۲۲
ابو خراش الہنزلی، ۱۱۵	حریری، ۱۲۱	عبید بن الدبرص، ۱۱۱	
ابو داؤد الدیاری، ۱۲۱	حسان بن ماجری، ۱۲۱	عدی بن زید بن حمار، ۱۱۱	
ابو دلاہ، ۱۲۱	حسان بن ثابت، ۱۱۵	عروة بن الورد، ۱۱۱	
ابو ذویب الہنزلی، ۱۱۵	حطیبیہ، ۱۱۵	عزازی، ۱۲۲	
ابو صخر الہنزلی، ۱۱۸	حمید بن ثور، ۱۱۵	علقمہ الفحل، ۱۱۱	
ابو عتاشیہ، ۱۲۱	حرویش، الطالوی، ۱۲۲	عمر ابن الفارص، ۱۲۱	
ابو عطا سندھی، ۱۲۲	خزرجی، ۱۲۳	عمر بن ربیعہ، ۱۱۸	
ابو عطا بن حنفیہ، خزرجی، ۱۲۳	خزرجی، ۱۲۳	عمر بن کلثوم، ۱۱۰	
ابو فراس و عمیدانی، ۱۲۱	خزرجی، ۱۲۳	عمر بن معدیکر، ۱۱۱	
ابو قواسم، ۱۲۱	راعی، ۱۱۸		

فارسى مقیده لغت

صفحه	صفحه	صفحه	صفحه
فرز اغلب، ۱۵۶	عطار دی، ۱۲۰	روحانی، ۱۲۸	آرزو، سراج الدین، ۱۵۶
مسعود رونی، ابوالنوح، ۱۲۴	علی حزین، ۱۵۶	رودکی سمرقندی، ۱۲۵	ابن مفرغ، ۱۳۳
مسعود سعد سلمان، ۱۲۰	عمارہ مروزی، ۱۳۶	ریزہ، تاج الدین، ۱۲۸	ابن جمیس، ۱۵۱
مسعودی غزنوی، ۱۲۰	عمحق بخارا، ۱۲۲	زینتی، علوی محمودی، ۱۲۰	ابوشکور بلخی، ۱۳۵
منظری کاشمیری، ۱۵۶	عمید سنانی، ۱۲۸	سحاب، سید محمد، ۱۵۷	ابو عبد اللہ رزبه لادپوری، ۱۲۰
محرزی، امیر، ۱۳۱، ۱۲۱	عزیزی، ۱۳۹	سروش اصفہانی، ۱۵۷	ادیب صابر، ۱۲۳
مفت، میر قمر الدین، ۱۵۶	عظامی برازی، ۱۲۰	سعدی شیرازی، ۱۲۹	ازرقی ہروی، ۱۲۰
مفتوری غزنوی، ۱۲۰	عینی کاشمیری، ۱۵۶	سیدائے گیلانی، ۱۵۶	اسدی طوسی، ۱۳۸
منوچہری دامغانی، ۱۳۱، ۱۳۹	فرخی سیستانی، ۱۲۸	سلطان شادمان، ۱۵۶	الواش، ابوجعفر بن اسحاق، ۱۲۳
منہاج سراج، ۱۲۸	فروغی، ۱۵۷	سلمان ساوجی، ۱۵۱	امیر خسرو، ۱۲۹
منیر لادپوری، ابوالبرکات، ۱۵۶	فضل بخاری، ۱۲۸	سنان غزنوی، ۱۲۱	انوری، ۱۲۱، ۱۲۲
مہرہ شیب، الدین، ۱۲۹	فغانی شیرازی، ۱۵۰	سیادت لادپوری، ۱۵۶	اوحدی مراغی، ۱۵۱
ناصر خسرو، ۱۲۱	فغانی شیرازی، ۱۲۳	سید حسن غزنوی، ۱۲۳	بدر چای، ۱۵۰
ناصر علی سمرقندی، ۱۵۶	فکر شیرازی، ۱۵۶	شہید بلخی، ۱۳۵	بیاد الدین اوشی، ۱۲۸
ناصری، ۱۲۸	فیضی اصفہانی، ۱۵۲	شہید غلام امام، ۱۵۶	بہرام گور، ۱۳۳
نظیری نیشاپوری، ۱۵۶	قانی شیرازی، ۱۵۷	شیخ جمال، ۱۵۱	بیدل، عبد القادر، ۱۵۶
وصالی شیرازی، ۱۵۷	قاسم کاسی، ۱۵۶	صائب تبریزی، ۱۵۶	جامی، عبد الرحمن، ۱۵۱
وطواط، رشید الدین، ۱۲۲	قائم مقام، ۱۵۷	صبا فتح علی، ۱۵۷	جلی، عبد الواسع، ۱۲۱
یاقوت اصفہانی، ۱۵۷	قدس جان محمد، ۱۵۵	منیاء الدین سجری، ۱۲۸	جگر، اعلی شاہ کاظمی، ۱۵۶
	قطران تبریزی، ۱۲۰	طالب آملی، ۱۵۵، ۱۵۷	جمال الدین اصفہانی، ۱۲۲
	کاتب بلخی، ۱۲۸	ظہوری ترشینی، ۱۵۵	چندر لہان لادپوری، ۱۵۶
	کسانی، مروزی، ۱۲۶	ظہیر فاریابی، ۱۲۳	خافظ شیرازی، ۱۵۰
	کلیس، ابوطالب، ۱۵۵، ۱۵۷	عالی، نعمت خان، ۱۵۶	حسن سجری، ۱۵۱
	کمال الدین اصفہانی، ۱۲۹	عباس مروزی، ۱۳۳	حمید الدین قاضی، ۱۲۸
	لبیسی خراسانی، ۱۲۰	عبدالحی شیخ، ۱۵۶	حتظلہ بادغیس، ۱۳۳
	مجموعہ اصفہانی، ۱۵۷	عبد الواسع جلی، ۱۲۱	خاقانی، افضل الدین، ۱۲۱
	مجیر الدین بیلقانی، ۱۲۳	عبیدزاکانی، ۱۵۱	خیالی، فخر الدین، ۱۵۶
	محتشم کاشانی، ۱۵۵	عربی شیرازی، ۱۵۲	دقیقی طوسی، ۱۳۵
	محمد بن وصیف، ۱۳۳	عسجدی مروزی، ۱۲۰	رازی، عاتق خان، ۱۵۶
	مختاری غزنوی، ۱۲۲	عطار، فرید الدین، ۱۲۲	